

Attribution of the Acts of the Servants to Allah as a Style of Qur'anic Language: Verse 17 of Surah al-Anfāl

Ayşenur Fidan Karateke^{1,*}

¹ Kilis 7 Aralık University, Faculty of Theology, Department of Qur'anic Exegesis, Kilis/Türkiye

*Corresponding author

Research Article

History

Received: 22/07/2024
Accepted: 04/12/2024

Plagiarism: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright: This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License (CC BY NC)

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited

ABSTRACT

The issue of the attribution of actions to God (*khalq al-af'āl al-'ibād/khalq al-'a'māl al-'ibād*) has been dealt with many times as a topic of theological literature. However, in all of these studies, the issue did not go beyond the framework of evaluating the approaches of the schools of theology (*kalām*). In contrast to the schools of theology, which have dealt with the issue from the perspective of an atheistic issue, this study aims to read the attribution of human actions to God on its own natural ground. Therefore, unlike previous publications on the subject, the article tries to determine the first meaning of the issue within the Qur'anic language and context, and the theological approaches to the subject are not included in the scope of the article. The study claims that the attribution of some human actions to God is a unique style of the Qur'anic language, but this style is often ignored. Throughout the study, this style is presented and the subject is analysed within the framework of the most obvious example of this style, verse 17 of al-Anfāl. The context of the verse is the battle of Badr and in the verse, Allah attributes to Himself the acts of throwing by the Prophet and killing by the Companions. The verse in question, which reads, "When you killed, you did not kill, Allah killed; when you threw, you did not throw, Allah threw," is one of the verses used as a reference in the context of will and fate. In this study, the extent to which the context of the verse is compatible with the context of its revelation and whether the interpretations of the verse are relevant to the context or not is analysed. As a result of this examination, it has been determined that many of the sources of tafsir take sides in the current theological debates, and for this reason, the sources of tafsir often make interpretations contrary to the parameters of the science of tafsir. When the basic meaning of the concept of tafsir is accepted to be the determination of the first meaning, tafsir must be put forward before ta'wīl. With the help of al-Māturīdī's theory, the meaning of the verse shaped by the theological schools can be considered as ta'wīl, but this meaning should not be claimed to be tafsir. Like every religious text, and even every humanistic-literary text, the Qur'ān has its own language and meaning pattern. This language has a style that can sometimes be explained by eloquence but often exceeds the limits of eloquence. The main characteristic of the Qur'anic language that does not fit within the boundaries of eloquence is that it has an *Allah-centered* (*theocentric*) style. This style is the biggest factor that prevents interpreting the verses with a purely literalist reading. In the Qur'anic style, the rules are in the power of the mutakallim/theologian. Therefore, sometimes a structure with the appearance of *ikhbār* can fall within the boundaries of construction (*inshā*), and a structure with the appearance of construction can fall within the boundaries of *ikhbār*. In this article, it has been determined that the appearance of denunciation in the verse in question is actually a constructive structure with the content of reproaching the believers, that is, the sentence "When you killed, you did not kill, Allah killed; when you threw, you did not throw, Allah threw" does not foretell an unknown situation. From the context of the verse and the narrations, it is seen that after the victory at Badr, some of the Companions ignored the will and grace of Allah on human actions. It has been concluded that a situation that was known but forgotten or neglected due to the joy of victory was reminded and warned by the aforementioned style in the verse. As a matter of fact, warning sentences in the Arabic language are in the category of construction, not *ikhbār*. Therefore, the verse does not inform that the acts of killing and throwing belong to Allah, but warns its interlocutors who forget Allah's grace. In order to determine the correct meaning, the unique linguistic style of the Qur'ān should be taken into account in addition to the observance of the extra-textual context, which is one of the parameters of exegesis. In this article, which is a qualitative study, the verse is analysed by subjecting it to textual analysis with an interpretive method in its natural ground formed by the extra-textual context and the text's own style. Therefore, the article proposes an alternative reading that follows the Qur'anic style as a method for the verse, which is mostly interpreted against the backdrop of theological debates.

Keywords: Tafsir, Qur'anic Style, Qur'anic Language, Theocentric Language, Khalq Af'āl al-'ibād.

Kur'ân Diline Ait Bir Üslup Olarak Kullanın Fiillerinin Allah'a İsnadı: el-Enfâl Sûresi 17. Âyet

Süreç

Geliş: 22/07/2024

Kabul: 04/12/2024

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Telif hakkı: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) kapsamında yayımlanmaktadır.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Öz

Fiillerin Allah'a isnadı (halku ef'âli ibâd/halku a'mâlu'l-ibâd) meselesi kelâm literatürünün bir başlığı olarak birçok defa ele alınmıştır. Fakat bu çalışmaların hepsinde konu, kelâm ekollerinin yaklaşımlarının değerlendirilmesi çerçevesini aşmamıştır. Konuyu itikâdî bir mesele veçhesiyle ele alan kelâm ekollerinin zıddına bu çalışma, beşer fiillerinin Allah'a isnadını kendi doğal zemininde okuma amacını taşımaktadır. Dolayısıyla makalede, konuyla alakalı önceki yayınlardan farklı olarak meselenin Kur'ân dili ve bağlamı içindeki ilk anlamı tespit edilmeye çalışılmış, konuyla alakalı kelâmî yaklaşımlar makalenin kapsamına alınmamıştır. Çalışma, beşere ait bazı fiillerin Allah'a isnat edilmesinin Kur'ân dilinin kendine has üslubu olduğu, fakat bu üslubun çoğu zaman göz ardı edildiği iddiasındadır. Çalışma boyunca bu üslup ortaya konulmuş, konu, söz konusu üslubun en bariz örneği olan Enfâl sûresi 17. Âyet çerçevesinde incelenmiştir. Âyetin nüzül bağlamında Bedir savaşı yer almakta ve âyette Allah, Resulü'nün (s.a.v.) atma, ashabin ise öldürme fiillerini kendine izâfe etmektedir. "Öldürdüğünüzde siz öldürmediniz Allah öldürdü; attığın zaman da sen atmadın, Allah attı" meâlindeki söz konusu âyet, irade ve kader bağlamında referans olarak kullanılan âyetlerdendir. Bu çalışmada, âyetin kullanıldığı zemin ile nüzül zemininin ne derece uyumlu olduğu ve âyet hakkında yapılan yorumlarda bağlama sadık kalınmadığı irdelenmiştir. Neticede tefsir kaynaklarının pek çoğunun mevcut kelâmî tartışmalarda taraf olduğu, bu sebeple çoğu zaman tefsir kaynaklarının da tefsir ilminin parametrelerine aykırı yorumlarda bulunduğu tespit edilmiştir. Tefsir kavramının temel anlamının ilk mananın tespiti olduğu kabul edilerek yola devam edildiğinde te'vilden önce tefsirin, mutlaka ortaya konulması gerekir. Mâtürîdî'nin teorisinden de istifadeyle âyetin kelâm ekollerinin elinde şekillenen manası te'vil olarak değerlendirilebilir, fakat bu mananın tefsir olduğu iddia edilmemelidir.

Her dinî metnin, hatta her beşerî-edebî metnin olduğu gibi Kur'ân'ın da kendine has bir dili ve anlam örgüsü vardır. Söz konusu bu dil bazen belâgatla da izah edilebilen fakat çoğu zaman belâgatın sınırlarını da aşan bir üsluba sahiptir. Kur'ân dilinin belâgatın sınırlarına sığmayan temel vasfı Allah merkezli (teosentrik) bir üsluba sahip olmasıdır. Bu üslup, âyetleri salt lafızca bir okumayla tefsir etmeyi engelleyen en büyük unsurdur. Kur'ân üslubunda kurallar mütekellimin kudretindedir. Bundan dolayı kimi zaman ihbâr görünümlü bir yapı aslen inşânın, inşâ görünümlü bir yapı da ihbârın sınırlarına girebilmektedir. Makalede, âyetteki ihbâr görünümünün aslen müminleri itap içerikli inşâ bir yapı olduğu tespit edilmiştir. Yani "Öldürdüğünüzde siz öldürmediniz Allah öldürdü; attığın zaman da sen atmadın, Allah attı" âyetinin bilinmeyen bir durumu haber vermediği ortaya konulmuştur. Söz konusu âyetin bağlamından ve rivayetlerden Bedir zaferi sonrası sahabenin bazısının, insanın eylemleri üzerindeki Allah iradesi ve inâyetini göz ardı ettiği görülmüştür. Bilinen, fakat gâlibiyet sevinciyle unutulmuş ya da ihmal edilen bir durumun âyetteki söz konusu üslupla hatırlatıldığı, ashabin uyarıldığı sonucuna varılmıştır. Nitekim Arap dilinde ikaz-uyarı cümleleri ihbâr değil inşâ kategorisindedir. Dolayısıyla âyet, öldürme ve atma eylemlerinin Allah'a ait olduğunu haber vermemekte, Allah'ın inâyetini unutan muhataplarına ikazda bulunmaktadır. Doğru anlamın tespiti için tefsirin parametrelerinden biri olan metin dışı bağlama sadık kalınmasına ilaveten Kur'ân'ın kendine has dil üslubu da dikkate alınmalıdır. Nitel bir çalışma niteliği taşıyan bu makalede âyet, metin dışı bağlam ve metnin kendi üslubunun oluşturduğu doğal zemininde yorumlayıcı bir yöntemle metin analizine tabii tutularak ele alınmaktadır. Dolayısıyla makale, çoğunlukla kelâmî tartışmaların zemininde değerlendirilen bu âyetin tefsiri için Kur'ân üslubunu yöntem olarak takip eden alternatif bir okuma teklif etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'ân Üslubu, Kur'ân Dili, Teosentrik Dil, Halku Ef'âli'l-ibâd.

aysenurfidan@kilis.edu.tr

0000-0002-7721-3245

Citation / Atıf: Fidan Karateke, Aysenur. "Kur'ân Diline Ait Bir Üslub Olarak Kullanın Fiillerinin Allah'a İsnadı: el-Enfâl Sûresi 17. Âyet". Cumhuriyet İlahiyat Dergisi 28/2 (Aralık 2024), 1003-1022. <https://doi.org/10.18505/cuid.1520607>

Giriş

Bu makalede Enfâl sûresi 17. âyetteki *öldürme* ve *atma* eylemlerinin Kur'ân dilinin Allah merkezli yapısıyla nasıl Allah'a döndüğü/Allah'a ait fiiller haline geldiği irdelenmektedir. Fiillerin Allah'a isnadı meselesinin kelimelerin müstakil bir konusu olduğu söylenebilir. Dolayısıyla bu çalışmada ele alınacak Enfâl sûresinin 17. âyeti, *halku efâli'l-ibâd* (Allah'ın, kulların fiillerini yaratması) kategorisinde kelâmcılar tarafından da ele alınmaktadır. Kelâm bakış açısıyla ortaya konulan çalışmalar, mezheplerin yaklaşımlarının kritikleri şeklindedir.¹ Söz gelimi Kur'ân üslubunu göz ardı etmemesi sebebiyle zikredilmesi gereken bir isim olan Numan Öztürk, *İnsan Fiillerinin Allah'a İsnâdı* isimli yüksek lisans çalışmasında Enfâl sûresi 17. âyete de yer vermekte *fakat* Kelâm muvacehesinden konuya yaklaşmaktadır. Öztürk çalışma boyunca kulun eylemlerinde mutlak fâilin kim olduğu sorusunu gündemde tutmakta, teosentrik dilin hikmetlerini izah etmektedir. Bu çalışmada ise merkeze alınan soru, eylemlerde mutlak failin kim olduğu değil, Kur'ân dilinin teosentrik dili hangi durumlarda ve nasıl kullandığıdır. Ayrıca Öztürk'ün söz konusu çalışması da dahil olmak üzere kelâm merkezli çalışmalarda konu, Kur'ân metninin teşekkül sürecinden çok sonraki tartışmaların eşliğinde ele alınmaktadır. Bu çalışmada ise hedef, konuyu başka bağlamların içinde değil, Kur'ân'ın kendi bağlamının içinde değerlendirebilmektir.

Sûrenin 17. âyetinin *halku efâli'l-ibâd* başlığı altında argüman olarak kullanılması kuşkusuz nüzûl ortamından sonra ortaya çıkan verilerden müteşekkildir. Bu yönüyle de âyet etrafındaki tartışmalar aslî değil, arızî bir zemindedir. Bu çalışma, nüzûl ortamını ve Kur'ân dilinin üslup özelliklerini dikkate alarak konuyu ele almakta, meseleyi aslî zemininde tartışmaktadır. Kelâmın konuya yaklaşımı görece yakın tarihli bir yaklaşımdır. Dolayısıyla bu çalışmada konu, tefsir muvacehesinden ele alınmakta, âyetlerin inzâlinin çok sonrasında kelâm ekollerinin ortaya attığı tartışmalara girilmemektedir. Konuyla alakalı tefsir ve İslam tarihi alanında da birtakım çalışmalar mevcuttur. Fakat bu çalışmalar da çoğunlukla ya Enfâl sûresinin bütününe tefsiri şeklinde ya da sûrenin 9. âyetindeki melekleme yardım hadisesi üzerinedir. Her iki türdeki çalışmalarda da araştırmaya konu olan 17. âyet ele alınmış fakat tespit edilebildiği kadarıyla âyetin tefsirinde Kur'ân üslubunu merkeze alan bir çalışma ortaya konulmamıştır.² Burada konuyla alakalı müstakil çalışmaları olmamasına rağmen başka eserlerinde konuya değinmeleri ve bunu yaparken Kur'ân üslubunu dikkate almaları açısından Mehmed Said Hatiboğlu'nun *Hız. Peygamber ve Kur'ân Dışı Vahiy* isimli eseri ile Ömer Özsoy'un *Sünnetullah: Bir Kur'ân İfadesinin Kavramlaşması* isimli eseri

¹ Bu çalışmalardan bazıları için bk. Muhammet Altaytaş, "İlahi Takdir ve Yardımın Sünneti Açısından Kur'ân-ı Kerim'de Bedir Gazvesi", *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi* 5/9 (Nisan 2022), 83-104; Numan Öztürk, *İnsan Fiillerinin Allah'a İsnâdı* (Bayburt: Bayburt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

² bk. İsrail Balcı, "Hz. Peygamber'in Savaşlarında İlahi Yardım", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/29 (Mart 2010), 81-135; İsrail Balcı, "Bedir Savaşıyla İlgili Mucizevi Rivayetlerin Kur'ân, Hadis ve Tarih Verilerine Göre Kritiği", *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi* 7/13 (Aralık 2009), 85-124; Mehmet Azimli, "Hz. Peygamber Dönemi Savaşlarında Meleklerin Yardımı Meselesi", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 21/3 (2010), 172-183; bk. Mustafa Hocaoğlu, "Hz. Peygamber'e Meleklerin Yardımı Hususunda Öne Sürülen Bazı İddiaların Değerlendirilmesi", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (Aralık 2012), 55-98; Fatih Gürbüzcan, *Konulu Tefsir Çalışması: Enfâl Sûresi Örneği* (Adıyaman: Adıyaman Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021); Emine Kaya, *Enfâl, Âl-i imrân ve Tevbe Sûrelerinde Bedir, Uhud ve Tebuk Gazvelerinin Tasviri* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

zikredilmelidir. Her iki eserde de müellifler başka konular bağlamında ilgili âyete ya da sözü edilen Kur'ânî üsluba yer vermiş fakat Kur'ân dilini dikkate alan tercih edilesi alternatif okumalar sunmuşlardır.³ Bu yönüyle bu iki eser, çalışmamızın fikrî kaynakları arasındadır.

Bilhassa kelâm literatüründe *kulların fillerinin Allah'a isnâdı* başlığı altında Allah'a izafe edilen *öfkelenmek, alay etmek, tuzak kurmak, unutmak* gibi beşerî vasıflar da ele alınmaktadır. Fakat tefsirde bu anlatımlar *antropomorfist/insanbiçimci dil* olarak yer bulmakta, *görece* ayrı bir başlıkta değerlendirilmektedir. Bu nedenle bu çalışmada Enfâl sûresi 17. âyet örneğinde yalnızca Allah'a isnad edilen beşerî fiiller ele alınmaktadır. Aynı üslubun en bariz ikinci örneği Ahzâb sûresi 26. âyettir. Fakat iki âyetin birlikte ele alınması makalenin sınırlarını aşacağından sadece Enfâl sûresi tercih edilmiştir. Âyetin nüzûl bağlamı tespit edilirken müfessirlerin yer yer aynı sûrenin 9. Âyetine (meleklerle yardım meselesi) değindikleri görülmektedir. Bunun sebebi rivâyetlerin ortak olması ve müfessirlerin âyetleri birbiriyle tefsir etmesidir. Kanaatimizce iki âyet ayrı ayrı ele alınmayı gerektirecek yeterli veriye sahiptir. Dolayısıyla makalede meleklerle yardım hadisesine de değinilmemektedir.

Makale, nitel araştırmalarda görülen *konuyu kendi doğal bağlamında görüp, yorumlayıcı bir yaklaşım sergileme* vasfını hâizdir. Tümevarım ve tümdengelim yöntemi birlikte kullanılmıştır. Rivâyetlerden elde edilen verilerle bir nüzûl senaryosu oluşturulmaya çalışılmıştır. Âyetler ve müfessirlerin aktarımları değerlendirilirken metin analizi ve yorumlayıcı yöntemle başvurulmuştur.

1. Kur'ân Dili ve Üslubu

Kur'ân, konuşanı Allah olması hasebiyle en temelde ilâhî, muhatabı beşer olması hasebiyle de bir o kadar beşerî alanla ilintili bir hitaptır. Onun bu ikili yönü, tefsir ilminde *mutâbakatun li'l-vâkıa* ve *muktezâyı hâl* vasfıyla karşılık bulmaktadır. Sözüün vakıyyla mutâbık oluşu ve hâl ile iktizâsı, ilâhî olanın, beşerî olanı dikkate alarak konuştuğunun göstergesidir. Nihayetinde bu hitap, Allah Teâlâ ile Resulü (s.a.v.) arasında gerçekleşen canlı bir iletişimin sonucudur. Karşılıklı iletişim ise tarafların ortak bir anlam alanında buluşması gerekliliğini öngörür. Vahiy hadisesinin keyfiyetiyle alakalı Kirmânî'nin (öl. 786/1384) ortaya koyduğu teori de temelde bu varsayıma dayalıdır.⁴ Dolayısıyla Kur'ân'da, nüzûl dönemi muhatabının algısını ve anlam dünyasını dikkate alan bir dil mevcuttur.⁵ Dilin nüzûl dönemini ve o dönemin insanların muhayyilesini dikkate alması kanaatimizce Kur'ân'ın evrenselliğinin bittiği değil, başladığı nokta olarak görülmelidir. Çünkü nüzûl ortamı ve şartları anlaşılmadan lafızlar üzerinden ibtidâen bir evrensellik tesis etmek mümkün ve sağlıklı olmayacaktır.

³ Mehmed Said Hatiboğlu, *Hız Peygamber ve Kur'ân Dışı Vahiy: Gaybi Hadisler Meselesi* (Ankara: OTTO, 2012), 45-51; Ömer Özsoy, *Sünnetullah: Bir Kur'ân İfadesinin Kavramlaşması* (Ankara: Fecr Yayınevi, 1994), 139-151.

⁴ Kirmânî, vahiy meleği Cebrâil ve Rasûlünün ontolojilerinin aynı olmaması hasebiyle ancak iki yolla konuşabileceklerini söylemektedir. Onun teorisine göre vahiy esnasında ya Rasûl melekkütü alemine geçmekte ya da vahiy meleği Cebrâil beşerî sınırlara girmektedir. Bk. Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed Kirmânî, *Sahihu Ebî Abdullah el-Buhârî bi-Şerhi'l-Kirmânî-El-Kevâkibü'd-derârî fi Şerhi Sahihi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyâ'it-türâsi'l-Arabî, 1981), 1/28.

⁵ bk. Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b Cerir b Yezid Taberi, *Câmiu'l-beyân fi te'vili'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 4/287; Ebû Mansûr Muhammed b Muhammed b Mahmûd Mâtürîdî Semerkandî Mâtürîdî, *Tefsiru'l-Mâtürîdî-Te'vilâtu ehli's-sünne* (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 2005), 1/471, 10/511; Bedreddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 1972), 4/55.

Dillerin kendi doğallığında, konuşanın anlam dünyasıyla şekillendiği düşünülürken Kur'ân dilinin üst formunun alabildiğine erişilmez ve ilâhî, tersinden iç formunun ise nüzûl dönemi muhataplarının dünya görüşünü, zihniyetini dikkate alan bir yapıda olduğu söylenebilir.⁶ Burada Kur'ân'ın, nüzûl dönemi Araplarının dili ve üslubu üzerine nazil olduğunu ifade eden müfessirler hatırlanmalıdır.⁷ Söz gelimi İbn Kuteybe (öl. 276/889), sonraki muhatapların Kur'ân'ı anlayabilmesi için nüzûl dönemi Araplarının dilinin anlaşılmasının kaçınılmaz bir zorunluluk olduğunu dile getirmektedir.⁸ Çünkü Kur'ân, mesajını, *mutâbakatun li'l-vâkıa* vasfı gereği muhataplarının bildiği örnekler üzerinden,⁹ Nüzûl dönemi Araplarının alışık oldukları üslubu dikkate alarak¹⁰ aktarmaktadır. Böylece, Kur'ân'ın bu aslî vasfı, toplumun kullandığı işaret sisteminin Allah Teâlâ tarafından dikkate alınmasının bir neticesi olarak karşımıza çıkmaktadır.¹¹

Kur'ân'ın bir yönüyle beşerî alanı çokça dikkate alan, diğer yönüyle ise beşere yakın olmaktan bir o kadar uzak olan bu dili, Arapça değil, *Rabca* olarak tanımlanabilecek Kur'ân'a has bir hitap biçimi ortaya çıkarmaktadır. Bu çalışmanın başlığında zikredilen *Kur'ân üslubundan* kasıt, hitabın kendine has dil biçimidir. Kur'ân'ın kendine has bu üslubunun klasik dönemde *Âdetü'l-Kur'ân/Âdâtu'l-Kur'ân* şeklinde de karşılık bulunduğu görülmektedir.¹² *Âdetü'l-Kur'ân'ın/Kur'ân* üslubunun en temel noktalarından biri de muhataplarına hep inşâî bir dille seslenmesidir.¹³ İnşâî yapının tersi olan ihbârî yapı, *tasdik ve tekzibe ihtimali olan bilgi* şeklinde tanımlanmaktadır.¹⁴ İhbârî yapı, muhataba bilgi vermeyi amaçlamaktadır. İnşâî yapı ise muhatapta duygu ve anlam oluşturma gayesindedir. Kur'ân'da inşâ yapısının örneklerinin çok olması, onun kendine has üslubunun dışında dini bir hitap olmasıyla da yakından ilişkilidir. Çünkü dini metin ve söylemlerdeki dilin hedefi salt bilgi vermek değil, çoğu zaman muhatapta bilinç ve duygu oluşturmaktır.¹⁵ İnşânın tam bir Kur'ânî üsluba dönüştüğü nokta ise haber görünümlü yapıların da üst bir form olarak inşâ

⁶ bk. Ayşenur Fidan, *Kur'ânî Dilin Nebevî Dili İnşâsı -Kudsî Hadisler Bağlamında-* (İstanbul: Kitâbî, 2022), 83, 84.

⁷ Taberi, *Câmiu'l-beyân fi te'vili'l-Kur'ân*, 4/287; Mâtürîdî, *Tefsiru'l-Mâtürîdî-Te'vilâtu ehli's-sünne*, 7/17; Ebu'l-Kâsım Cârullah ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki şavâmizi't-tenzil* (Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1407), 1/565; Ayrıca bk. ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*, 4/55.

⁸ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim Kuteybe, *Te'vilu müşkili'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, 1973), 17.

⁹ Muhammed Ahmed Halefullah, çev. Şaban Karataş, *Kur'ân'da Anlatım Sanatı: el-Fennu'l-kasasi*. (Ankara: Ankara Okulu, 2012), 320.

¹⁰ Ebû İshak İbrâhim b Musa b Muhammed el-Gırnati Şatibi, *el-İ'tisam* (Kahire: Dârü'l-hadîs, 2011), 425.

¹¹ Ebû İshak İbrâhim b Musa b Muhammed el-Gırnati Şatibi, *el-Muvafakat fi usuli's-şeria* (Beyrut: Dâru'l-marife, ts.), 4/253; Muhammed Abid Câbiri, *Kur'ân'a Giriş* (İstanbul: Mana Yayınları, 2010), 35, 36.

¹² bk. Râşid b. Hammûd es-Sinyân, *Âdâtü'l-Kur'ânî'l-üslûbiyye* (Câmiatu el-İmam Muhammed b. Suûd, 1432), 24, 26; Mustafa Öztürk, "Âdetü'l-Kur'ân: Kur'ân'ın İfade ve Üslup Örfü", *Trabzon İlahiyat Dergisi* 5/2 (Aralık 2018), 318.

¹³ Süleyman Gezer, "İnşâ-Haber Bağlamında Kur'ân Dilinin Yapısı", *Hitit Üniversitesi (Gazi Üniversitesi) Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (Ocak 2007), 143-146.

¹⁴ Bk. Ebû Ya'kub Siraceddin Yusuf b Ebû Bekr b Muhammed Sekkaki, *Miftahü'l-ulum*. (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-ilmiyye, 1987), 164; Ebü'l-Hasen Alî b Muhammed b Alî Seyyid Şerîf Hanefî Cürçani, *et-Ta'rifat* (Kahire: Dâru'l-fâdile, t.y.), 84.

¹⁵ Nihat Uzun, *Kur'an Dilinin Özellikleri* (İstanbul: KURAMER, 2021), 137-148; Kadriye Hökelekli, *Arap Dilinde Söylem: Düzeyleri ve Bağlamları* (Ankara: İlâhiyât, 2023), 124; Soner Aksoy, *Kur'an'daki Haberler Neyin Habercisidir -İnşâî Bir Okuma-* (İstanbul: Kitâbî, 2023), 37; Mustafa Ergin, "Kur'ân-ı Kerîm'de Haber Cümleleri ve J.L. Austin'in Söz Edimleri Kuramı", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XI/1 (2024), 448; Konunun genişçe tartışmaya açıldığı bir çalışma için bk. Tahsin Görgün, "İnşa-haber (Performative-Constative) ve Kur'an'ın Anlaşılması -Söz-Eylem Teorisinin Tarihi Üzerine-", (2002), 443-460.

hedefli olmasında ortaya çıkmaktadır. Nitekim Arap dilinin gramatik yapısında da ihbâr ve inşâ cümleleri birbirinden kesin çizgilerle ayrılmamaktadır. Bazen yapı itibariyle ihbâr görünümlü bir cümlenin aslen inşâ konumunda olması mümkündür. Bu durum Arap dilinde *muktezây-ı zâhirin hilafî/haberî muktezây-ı zâhirin dışına çıkışı* şeklinde karşılık bulmaktadır.¹⁶ Kur'ân üslubunda ihbâr görünümlü yapıların da din dilinden kaynaklı bir form olarak üst hedefinin aslında inşâ olduğu söylenebilir.¹⁷ Yani Kur'ân dilinde bu inşâî yöntem, diğer tüm yapıları kapsayacak şekilde kullanılmaktadır. Söz gelimi, “الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ” âyeti tefsirlerde yapı itibariyle ihbârî fakat mana itibariyle âyetin “Hamd Allah'a aittir” deyiniz dediği varsayılarak inşâî kategoride görülen âyetlerdendir. Yine kıyamet sahnesini tasvir eden bazı âyetlerde o günün çocukları yaşlandıracağı,¹⁸ hamile kadının bebeğini düşüreceği, emziren kadının emzirdiği çocuğunu unutacağı, insanların sarhoşmuşçasına koşturacağı¹⁹ haber verilmektedir. Geleceğe yönelik ihbâr gibi gözüken bu yapılar, Kur'ân üslubunda üst formu inşâî olan bir alanın içindedir. Bu tür yapılarda gaye bilgi vermek değil, duygu oluşturmaktır. Nitekim cümle; tehdit, uyarı, tazir, terhib gibi duygu temelli bir anlam ağına hizmet etmektedir. Yani aslen ihbâr görünümlü bu cümle manen inşâ içeriklidir. Bu yönüyle Kur'ân dilindeki pek çok ifade biçimi bilgi veriyor gibi gözükmekte fakat bazen muhatapta bilgiden çok duygu oluşturmaktadır. Kur'ân dilinin bu üslubunun en bariz örneği Toshihiko İzutsu'nun (öl. 1993) *Teosentrik dil* olarak tanımladığı kudret dilidir. Bu dilde Allah Teâlâ'nın söylediği şeyin mâkâl ve mâkâmı çoğu zaman farklıdır. Yani âyetin lafzından ilk anlaşılan mana ile lafzın delalet ettiği mana çoğu zaman farklı olmaktadır.²⁰

2. Kur'ân Dilinin Allah Merkezli Anlatım Biçimi

Teosentrik/Allah merkezli dil, varlık aleminin merkezinde Allah'ın olduğu, varlığın var oluşunda ve eylemlerinde etkin gücün Allah olduğu dildir.²¹ Bu dilde her eylemin ardında Allah'ın kendisi ya da iradesi yer almaktadır. Dilin ardındaki dünya görüşünde bir varlık hiyerarşisi tesis edilmekte ve bu hiyerarşinin ortaksız en üst noktasında Allah yer almaktadır.²²

Önceki başlıkta da belirtildiği üzere Kur'ân'ın, vâkıyı ve muktezâyı dikkate alan bir hitap olması onun en temel vasfı sayılabilir. Nüzûl dönemi dikkate alındığında Kur'ân, şirk sisteminin sadece inanç değil, sosyal, siyasal, ekonomik boyutlarıyla hayatın her evresinde etkin olduğu bir ortama konuşmaktadır. Dolayısıyla muhatapları ve ortamı dikkate alan bu ilâhî hitabın diline yansıyan en

¹⁶ bk. Ahmed Matlub, *Mu'cemü'l-mustalahati'l-belaga ve tetavvüruha*. (Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1996), 482, 642; Sekkaki, *Miftahü'l-ulum.*, 168, 169; 171-174.

¹⁷ Aksoy, *Kur'an'daki Haberler Neyin Habercisidir -İnşâî Bir Okuma-*, 37; Ayrıca bk. Sevim Gelgeç, *Kur'ân'ın Dil ve Üslup Yapısı Ekseninde Sâd Sûresi Tefsiri-Bütüncül Bir Deneme-* (Ankara: Fecr, 2023), 37-42; Ayşenur Fidan, “Kur'ân'da Geleceğe Dair Gaybî Haberler: el-İsra 17/79, er-Rûm 30/1-5 ve el-Fetih 48/27. Ayetleri”, *Bilimname: Düşünce Platformu* 38 (Şubat 2019), 841, 842.

¹⁸ el-Müzzemmil 73/17.

¹⁹ el-Hac 22/2.

²⁰ Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.), 21, 83.

²¹ İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 83.

²² İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 21; Ayrıca bk. Yaşar Düzenli, *Üslub ve Semantik Açısından Kur'ân ve Şefaat* (İstanbul: Pınar, 2008), 26.

büyük etki alanının şirk olduğu rahatlıkla söylenebilir. Şirk, bir yaratıcı güç olarak Allah'ın ulûhiyyetinin bilindiği, fakat yarattıklarıyla irtibatının göstergesi olan rubûbiyyetinin ihlal edildiği inanç sistemidir. Bu inanç sistemi, Allah'ın beşerle konuşabileceği,²³ onu duyabileceği, onun sorunlarıyla ilgilenebileceği²⁴ düşüncesinden olabildiğince uzaktır. Allah Teâlâ'dan tenzih edilen bu ve benzeri vasıflar putlara, birtakım gök cisimlerine, bazı hayvanlara ve fal aracı olarak kullanılan eşyalara yüklenmiş durumdadır.²⁵ Böylece Allah'ın hakkı ve vasfı olan rubûbiyyet, başka varlıklara verilmekte, Kur'ân dili de bunun Allah'a yapılmış bir zulüm olduğunu söylemektedir.²⁶ Kur'ân'ın teklif ettiği tevhid temelli yeni dünya görüşü ise Allah'ın hakkını O'na teslim eden, varlık hiyerarşisini hâlık ve mahlûk olarak ikiye ayırıp, müşriklerin Allah'a aracı kıldıkları tüm varlıkların mahlûk olduğunu hatırlatan teosentrik dili kullanmaktadır. Yani Kur'ân'ın bu dili, *mutabakatun li'l-vâkıa* ve *muktezây-ı hâl* gereği ortamında cahiliye dünya görüşüne/şirke verilmiş bir cevap niteliğindedir.

Mekkî âyetlerde Allah lafzından çok Rab lafzının kullanılması,²⁷ zihinlere, şirk sisteminin zıddına, yakında olan, faal olan, ulaşılabilir olan bir Allah tasavvur ettirmektedir. “كُلُّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ”²⁸ âyetiyle şirk sistemindeki duran ve izleyen ilah anlayışı reddedilmekte,²⁹ “وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دُعَاةَ الدَّاعِي إِذَا دَعَانِي فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي” ifadesiyle uzak ilah tasavvuru, yakın Allah tasavvuruna tebdil edilmektedir. Allah Teâlâ'nın iş ve oluşun merkezinde olduğu bu dilde iyi ya da kötü her şey Allah'ın iradesiyledir.³⁰ Kulların iradeleri, eylemleri dilemeleri bile Allah'ın dilemesine bağlıdır.³¹ Kulların kazançlarında, kazançlarıyla elde ettikleri mallarında, evlerinin, çadırlarının yapımında, hayvanlardan elde ettikleri ürünlerinde faal bir güç olarak yine Allah yer almaktadır.³² Kur'ân'ın bu dilsel üslubu resullerin dilinde de karşılık bulmaktadır. Söz gelimi İbrahim (as) Allah'ın yönetme vasfını göz ardı eden müşrik bir topluma sadece kendisini yaratanın değil, hidâyete erdirenin, yediren-içirenin, hastalandığında kendisine şifa verenin de Allah olduğunu dile getirmektedir.³³ Nüzûl ortamındaki muhataplarda, var olan fakat varlığını kullarına göstermeyen, kullarının hayatlarına kendisinin değil, birtakım araçların etki ettiği salt tenzihçi ilah anlayışı görülmektedir. Kanaatimizce söz konusu âyetlerdeki ifadeler de bu anlayışa verilmiş cevaplar olarak okunmalıdır. Kur'ân dilindeki bu ifadeler, nüzûl zemininden uzak bugünün muhatapları için -Allah tasavvurlarının farklılığından kaynaklı olarak- aynı etkiye sahip olmasa da söz konusu kullanımlar ortamında, muhatapı şaşırta ve düşündüren yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Yani inşâsı tamamlanmış bugünün mümin zihinlerinde Allah *zaten* ve *tabii ki* şifa verendir, rızık temin edendir. Bugünün muhataplarında *zaten* böyle olan bu durum, nüzûl dönemi muhatapları nezdinde *haşâ* ve *asla* böyle değildir.

²³ bk. Yûsuf 12/109; en-Nahl 16/43; el-İsrâ 17/94,95; el-Furkân 25/20.

²⁴ bk. el-Bakara 2/186.

²⁵ Fahrüddîn Râzî, *et-Tefsirü'l-kebir Mefâtihu'l-gayb* (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1934), 25/219,220; Cevad Ali, *el-Mufassal fi tarihi'l-Arab kable'l-İslâm* (Beirut: Dâru's-saki, 2001), 9/338.

²⁶ bk. el-Enâm 6/21; Lokmân 31/13.

²⁷ krş. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim* (Beirut: Dâru'l-marife, 2010), 158-214; 526-548.

²⁸ bk. er-Rahmân 55/29.

²⁹ bk. el-Bakara 2/186.

³⁰ bk. en-Nisâ 4/78; el-Hadîd 57/22.

³¹ bk. Yûnus 10/49; es-Sâffât 37/96; el-İnsân 76/30; et-Tekvîr 81/29.

³² bk. en-Nahl 16/80; el-Kasas 28/77,78.

³³ bk. eş-Şuarâ 26/78-80.

Allah merkezli bu dilde bir sistem içinde meydana gelen doğa olayları da Allah'a izafe edilmekte, sünnetullah gereği bu olayların ardına yüklenen nedensellikler zikredilmemektedir.³⁴ Söz gelimi doğaya yüklenen sünnette belli nedenselliklerin sonucunda ortaya çıkan bir doğa olayı olan yağmur, Kur'ân dilinde Allah'ın rahmeti ve kullarına bir lütfu olarak anlatılmaktadır.³⁵ Yağmurların önünden rüzgarları Allah göndermekte, akabinde gelen yağmurla hayvanları ve insanları suyla Allah nimetlendirmektedir.³⁶ Etinden, yününden, gücünden istifade ettikleri deveyi insanlara musahhar kılan Allah'tır.³⁷ Balıyla insanlara şifa kaynağı olan arıya bal yapma ve insanlara fayda sağlama talimatını veren yine Allah'tır.³⁸

Bu dilde yoksul olanları lütfuyla zenginleştiren Allah'tır.³⁹ Kula mal veren Allah'tır.⁴⁰ Kureyş'in ticaretini yazın ve kışın senede iki defa olarak düzenleyen, Kureyş'in açlığını gideren, onları doyuran, tüm bu vesilelerle onları korkudan emin kılan Allah'tır.⁴¹ Bi'setin çok öncesinde Hristiyan bir toplulukla müşriklerin arasında gerçekleşen Fil Vakasını üzerine alan, müşrikleri kurtardığını söyleyen Allah'tır.⁴² Kendisini anmak için inşâ edilen ibadethanelerin yapımına izin veren yine Allah'tır.⁴³ Bir kız çocuk olarak mabede başışlanması alışlageldik bir durum olmayan Meryem'e rızık verip Zekeriyya'yı (as) şaşkırtan Allah'tır.⁴⁴ Kur'ân üslubunun Allah merkezli bu dilinde tokluğun, zenginliğin, nimetin faili direkt Allah'ın kendisidir. O'nun iradesi ve eylemi tüm eylemlerin ortasındaki merkez güç konumundadır.⁴⁵ Küfür ve iman da O'nun elindedir. Öyle ki O, dilediğini hidâyete erdirmekte, dilediğini delalette bırakmaktadır.⁴⁶ Bu Kur'ânî üsluptan dolayı İslam ahlakında kazanmak fiilinin nesnesi olan şeyler, üzerlerindeki her türlü beşerî çaba ve emeğe rağmen Allah'a atfedilirler. Söz gelimi bir Müslümanın nedenler aleminde kendi emeği ile dışından tırnağından vererek zar zor sahip olduğu ev, onun dilinde *Allah'ın lütfu ve mülküne* dönüşmektedir. Mesela binlerce kişinin katıldığı, imkân ve sağlık el verse bile yine de kendisine mahkum olunan kurallar neticesinde bir *hak* olarak *kazanılan* hac da Müslümanlar nezdinde *Allah'ın lütfu ve davetidir*. Tam da bundan olsa gerek Spinoza (1632/1677), dini metinlerin çoğunda yer alan bu yapının⁴⁷ din diline ait bir üslup olduğunu, aynı zamanda dindarlığın da bir göstergesi olduğunu uzun uzadıya anlatmaktadır.⁴⁸ Malı, mülkü, kazanılan tüm gelirleri Allah'ın eylemlerine nispet etmek gerçekten

³⁴ Özsoy, *Sünnetullah*, 143.

³⁵ bk. el-Enâm 6/99; el-A'raf 7/57; er-Ra'd 13/17; el-Vâkıa 56/68-70.

³⁶ bk. el-Furkân 25/48; er-Rûm 30/48.

³⁷ bk. el-Hac 22/36.

³⁸ bk. en-Nahl 16/68,69.

³⁹ bk. en-Nûr 24/32.

⁴⁰ bk. en-Nûr 24/33.

⁴¹ bk. Kureyş 106/1-4.

⁴² bk. el-Fil 105/1-5.

⁴³ bk. en-Nûr 24/36.

⁴⁴ bk. Âl-i İmrân 3/37.

⁴⁵ Düzenli, *Üslub ve Semantik Açısından Kur'ân ve Şefaât*, 26, 27.

⁴⁶ bk. er-Ra'd 13/27, en-Nûr 24/35.

⁴⁷ Bu dil yapısının başka ilâhî dinlerde de var olduğu bilgisine ve bu durumun ilk muhatapların zihinsel delillendirmeleriyle yakından alakalı olduğuna dair bir yorum için bk. Faruk Özdemir, *Kur'an'ın Teosentrik ve Antroposentrik Yorumu* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2021), 13.

⁴⁸ Baruch Spinoza, *Tractatus Theologico-Politicus ya da Tanribilimsel Politik İnceleme*, çev. Betül Ertuğrul (Bursa: Biblos, 2008), 32, 33-41.

de bir dindarlık göstergesidir. Çünkü dünyaya biçilmiş bir sünnetullah olan nedenliliğin göz ardı edilmesi, ancak Allah'ın kudretinin merkeze alındığı bu tür durumlarda kabul edilebilir. Bu açıdan Kur'ân'ın Allah merkezli bu dili, takvaya doğru *insanı en güzel şekilde terbiye eden ve benliğini törpüleyen* bir etkiye sahiptir.⁴⁹

Tüm bu örnekler, beşerî fiillerin Allah'a atfedilmesinin Kur'ânî bir üslup olduğunu göstermektedir.⁵⁰ Bu üslup teosentrik/Allah merkezli dilin en büyük parçasıdır. Kur'ân dilinde bu yapı öylesine hakimdir ki herhangi bir olayda Allah'ın iradesini saf dışı bırakmak mümkün değildir. Allah her ân ve oluşta *orada ve hazır*dir.⁵¹ Dolayısıyla Kur'ân'da karşımıza çıkan her türlü insan ya da doğa olayı O'nun iradesinin veya müdahalesinin bir sonucudur.⁵² Bundan dolayı Kur'an dilindeki Allah anlatılarında dilediğine hidâyet eden, dilediğini ise dalalette bırakan bir Allah söz konusudur. Yine bütün eylemlerin merkezinde O olduğundan, düşmana baskın yapanın, onları kalelerinden indirenin,⁵³ düşmana karşı savaşanının, ok tutanın hatta öldürenin de O olduğu⁵⁴ görülecektir. Çalışmanın hipotezi, Allah'ın eylemleri üzerine alan bu dilinin şirk sisteminin mantalitesinden kaynaklı olduğudur. Allah'ın kudretinin göz ardı edildiği müşrik zihinlere rubûbiyyet temalı anlatımlar sürekli tekrarlanmış, Allah merkezli dil bu tekrarların bütünü olarak karşımıza çıkmıştır.⁵⁵

3. Enfâl Sûresi 17. Âyet ve Âyetteki Üslubu Ortaya Çıkaran Nüzûl Zemini

Enfâl Sûresi'nin, Bedir savaşının akabinde inmeye başladığı bilinmektedir. Sûrenin bazı âyetleriyle alakalı farklı tarihlendirmeler mevcut olsa da⁵⁶sûrenin genel bağlamı Bedir savaşdır ve hicretin ikinci senesine tekabül etmektedir. Bedir, Medine ile Mekke yolunun Suriye'ye giden kervan güzergahıyla birleştiği mevkiidedir. Resulullah (s.a.v.) Suriye'den Mekke'ye dönmekte olan müşriklere ait ticaret kervanının yoğun bir korumasının olmadığı haberini almış ve kervanın önünü kesmek gayesiyle harekete geçmiştir. Fakat bu durum Resulullah'ın (s.a.v.) hayal ettiği kadar kolay olmamış, Müslümanların, kervanın önünü keseceği haberi Ebû Süfyân'ın kulağına ulaşmıştır. Bunun üzerine Ebû Süfyân hem Mekke'ye haber göndererek destek kuvvet istemiş hem de kervanın

⁴⁹ Öztürk, *İnsan Fiillerinin Allah'a İsnâdı*, 47.

⁵⁰ Aynı yaklaşım ve benzer örnekler için bk. Hatiboğlu, *Hiz. Peygamber ve Kur'ân Dışı Vahiy: Gaybi Hadisler Meselesi*, 42.

⁵¹ Hatiboğlu, *Hiz. Peygamber ve Kur'ân Dışı Vahiy: Gaybi Hadisler Meselesi*, 41, 42; Kur'ân dilindeki bu yapının detayları için bk. Uzun, *Kur'an Dilinin Özellikleri*, 91-98.

⁵² Dindi, "Kur'ân'ı Teosentrik veTarihî Okuma Denemesi: Ashâbu'l-Fîl Örneği", 51, 52. Dindi, Bu dil biçiminin yalnızca Kur'ân'a has bir biçim

olmadığını, kutsal kitapların çoğunda söz konusu üslubun var olduğunu söylemekte ve bu durumu kadim toplumların doğayı ve eylemleri anlamlandırma biçimi olarak yorumlamaktadır.

⁵³ bk. el-Ahzâb 33/26.

⁵⁴ bk. el-Enfâl 8/17, 18.

⁵⁵ İlhami Güler, *Allah'ın Ahlakiliği Sorunu: Ehl-i Sünnetin Allah Tasavvuruna Ahlaki Açıdan Eleştirel Bir Yaklaşım* (Ankara: Ankara Okulu, 2014), 114.

⁵⁶ 30. âyetin Mekki olduğuna dair bk. Ebü'l-Hasan Mukatil b. Süleyman Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman* (Beyrut: Dâru İhyâ'it-türâs, 1983), 2/97; Râzî, *et-Tefsîrül-kebir Mefatihü'l-gayb*, 15/447.

rotasını değiştirmiştir.⁵⁷ Durumu haber alan ve aslında savaşma gayesiyle yola çıkmamış olan Müslümanlar telaşa kapılmış, Ebû Süfyân'ın liderliğindeki kervanın önünü kesmekle Ebû Cehil kumandasında Mekke'den müşriklere desteğe gelen grupla savaşıp savaşmama konusunda kararsız kalmıştır. Enfâl Sûresi'nin 7. âyetinde Müslümanların bu iki gruptan birine galip geleceği müjdesi yer almaktadır (وَإِذْ يَعِدُكُمُ اللَّهُ إِحْدَى الطَّائِفَتَيْنِ). Buna rağmen, sûrenin 5 ila 7. âyetlerinden ve rivayetlerden, sahabenin çoğunluğunun Resul'ün savaşma kararından hoşnutsuz oldukları, bu durumun da Resulullah'ı üzdüğü anlaşılmaktadır.⁵⁸ 7 ve 8. âyetler onların savaşmaksızın kervanı istediklerinin, Allah ve Resulü'nün ise savaşmayı dilediğinin göstergesidir (أَنَّهُ لَكُمْ تَوَدُّونَ أَنَّ غَيْرَ ذَاتِ الشُّوْكَةِ تَكُونَ لَكُمْ وَيُرِيدُ) (اللَّهُ أَنْ يُحِقَّ الْحَقَّ بِكَلِمَاتِهِ وَيَقْطَعَ دَابِرَ الْكَافِرِينَ لِيُحِقَّ الْحَقَّ وَيُبْطِلَ الْبَاطِلَ وَلَوْ كَرِهَ الْمُجْرِمُونَ).

Mâtûrîdî (öl. 333/944), savaşta korkup isteksiz davrananların münafıklar olabileceği ihtimalini de dikkate almıştır.⁵⁹ Fakat Mücâhid'den (öl. 103/721) gelen bir nakilde muhatabın ashap olduğu görülmektedir. Rivayette savaş sonrasında ashaptan bazılarının *Filancayı ben öldürdüm* cümleleriyle birbirleriyle yarıştıkları ve 17. âyetin bunun üzerine nazil olduğu aktarılmaktadır.⁶⁰ Konuyla alakalı en çok rivayeti nakleden Taberî (öl. 310/923) ve İbn Kesîr (öl. 774/1373) söz konusu olayla alakalı 7. âyetin tefsiri sadedinde pek çok rivayete yer vermesine rağmen bu rivayetlerden hiçbirinde failin münafıklar olduğu ihtimali yer almamakta, aksine açıkça ashap vurgusu yapılmaktadır.⁶¹ Nüzûl ortamında bu sûre bazında münafıklardan söz edilebilecek tek yer 49. âyettir (إِذْ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي) (فَلَوْ بِهِمْ مَرَضٌ غَرَّ هَوْلَاءِ دِينِهِمْ...). Âyette sözü edilen bu kişiler, Mekke'deyken Müslümanlardan olduklarını söyledikleri halde hicret etmeyen ve savaş çıkacağını anladıklarında müşriklere yana olup Müslümanların karşısında savaşa katılanlardır.⁶² Belirtildiği gibi bunlar Müslüman ordusunun içinde yer alan kişiler değildir. Dolayısıyla bu şartlarda savaşmaya direnip Resul'ü üzen kişilerin münafıklar olduğu düşünülemez.

Bu rivayete rağmen muhatabın münafıklar olabileceği bilgisine de yer ayıran Mâtûrîdî'nin, ashabin Resul'ü zora sokmuş ve Allah tarafından ilerleyen âyetlerde uyarılmış olma⁶³ ihtimalini devre dışı bırakmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Muhatabların münafıklar olması ihtimali, zayıf bir seçenek olarak görülmelidir. Çünkü Mücâhid'in naklinin bu kanaati desteklemesine ilaveten savaş gayesiyle değil ekonomik kazanım gayesiyle yola çıkılması ve hadisenin Medine'nin erken döneminde gerçekleşmesi bu ihtimali zayıflatmaktadır. Mâtûrîdî (öl. 333/944), eğer kastedilen ashapsa onların Allah'ın 7. âyette "وَإِذْ يَعِدُكُمُ اللَّهُ إِحْدَى الطَّائِفَتَيْنِ" şeklinde bahsettiği zafer müjdesinden habersiz olduklarını düşünmenin daha doğru olacağını söylemektedir. Onun senaryosuna göre

⁵⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer Vakîdi, *el-Meğâzî* (Beyrut: Dâru'l-a'lemî, 1989), 1/28-33; Taberî, *Câmiu'l-beyân fi te'vili'l-Kur'ân*, 13/399, 400.

⁵⁸ bk. el-Enfâl 8/5-7. Ayrıca bk. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 2/106, 107; Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye* (Şirketu't-tibâati'l-fenniyyeti'l-müttehîde, ts.), 2/188; Taberî, *Câmiu'l-beyân fi te'vili'l-Kur'ân*, 13/400; Râzî, *et-Tefsîrül-kebir Mefâtihu'l-gayb*, 15/457; Ebu'l-Fida İmâdüddin İsmâil Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm* (Riyâd: Dâru't-taybe, ts.), 4/15.

⁵⁹ Mâtûrîdî, *Tefsîru'l-Mâtûrîdî-Te'vilâtu ehli's-sünne*, 5/159.

⁶⁰ bk. Râzî, *et-Tefsîrül-kebir Mefâtihu'l-gayb*, 15/466.

⁶¹ Rivayetler için bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân fi te'vili'l-Kur'ân*, 13/398-408; Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 4/15-17.

⁶² Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b Ebî Bekr Suyuti, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*. (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1983), 4/79, 80.

⁶³ bk. el-Enfâl 8/16.

ashap zafer müjdesinden habersiz olduğu için ümitsizliğe kapılmış, şeytanın vesvesesine⁶⁴ kulak vermiş (لِيُطَهِّرَكُمْ بِهِ وَيُذْهِبَ عَنْكُمْ رِجْزَ الشَّيْطَانِ وَلِيَرْبِطَ عَلَى قُلُوبِكُمْ وَيُثَبِّتَ بِهِ الْأَقْدَامَ...), savaşmak istememişlerdir. Bu durumda Mâtûrîdî, iki gruptan birine -ticaret kervanı ya da Mekke'den müşriklere desteğe gelen topluluk- karşı Müslümanların zafer elde edeceği bilgisinin Resul'de mevcut olduğunu düşünmekte, Resûlün yanındaki ashabin ise henüz bilgilendirilmediğini varsaymaktadır.⁶⁵ Bu şekilde Mâtûridî çözüm olarak vahy-i gayr-i metluv'a dayanarak ashabin itirazını bir nebze de olsa haklı gösterme gayretine girmiştir. Kanaatimizce muhatabın ashap olması, zihinlerdeki *ashap* tasavvuruna hâle getirecek bir durum değil, aksine ashabyı yücelten bir olgu olarak okunmalıdır. Ashap, yaşanan tecrübelerle Resul'ün önderliğinde günden güne inşâ olan, vahyin rehberliğinde İslâmî zihniyeti tedricen oluşan güzide bir nesildir. Hadisenin vahyin 14. senesinde gerçekleştiği bilinmektedir. Bu da Medenî dönemin 2. senesine tekabül etmektedir. Mekke ve Medine'nin zihniyet inşâ eden formları tecrübelerin çeşitliliği dolayısıyla her iki dönemde de farklıdır. Dolayısıyla bir sahabi Mekke'yi tamamlamış da olsa Medine'deki inşa sürecinde henüz yenidir. Bu durum göz ardı edilmediğinde ashabin vahiyle tedricen inşâsı o güzide neslin kıymetini arttıran bir durum olarak görülecektir.

Ashabın bir kısmının savaşmayı istememesinde Müslümanların konuşlandıkları arazinin uygunsuzluğunun da etkili olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Müslümanların buldukları alan ayaklarını sağlam basamadıkları kum yapılı toprak, müşriklerin alanı ise sert yapılı bir topraktır. Buna rağmen Allah'ın lütfuyla Müslümanların içinde bulunduğu olumsuz durum avantaja dönüşmüştür. 11. âyette ifade edildiği üzere tarafların konuşlandığı konuma yağmur yağmaya başlamış, bu şekilde müminlerin kalbi yatışmış, korku halleri yerini sekineye bırakmış ve bu durum onların ayaklarını sağlamlaştırmıştır.⁶⁶ Yağmur, Müslümanların bulunduğu alanın ıslanıp sertleşmesini, müşriklerin bulunduğu alanın ise balçıklaşmasını sağlamış, aynı zamanda su kaynağına uzak olan Müslümanların su ihtiyacını karşılamıştır.⁶⁷ 9. âyette “إِذْ تَسْتَغِيثُونَ رَبَّكُمْ” şeklinde gelen ifadeyi tarih kaynakları Resulullah'ın rabbine el açıp yakarması ve zafer isteğiyle izah etmektedir. Rivayetlere göre Resulullah 7. Âyette de ifade bulan zafer müjdesinden hareketle⁶⁸ “Ey Rabbim, bana vaad ettiğin nusretine sığınıyorum. Onların boyunlarını bük” şeklinde dua etmiştir.⁶⁹

İlk etapta savaşmaya gönüllü olmayan ashap, Hz. Ebûbekir ile Hz. Ömer'in ve ensarın önde gelenlerinin Resul'le yaptığı konuşmanın akabinde savaşma cesareti bulmuş, karşılaşma Müslümanların galibiyetiyle neticelenmiştir. Resulullah'ın karşılaşma öncesinde yaptığı dua ve ashabın önde gelenlerinin ona söylediği teselli ve teşvik edici sözlerinden Resul'ün, Müslümanların çoğundan istediği tepkiyi göremediği zor bir an yaşadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Sa'd b. 'Ubâde'nin (öl. 14/635 [?])“Ey Allah'ın Resulü sen kendi bildiğini yap, öyle yaptığında Ensar'dan bir

⁶⁴ Mâtûrîdî, *Tefsiru'l-Mâtûrîdî-Te'vilâtu ehli's-sünne*, 5/161.

⁶⁵ Mâtûrîdî, *Tefsiru'l-Mâtûrîdî-Te'vilâtu ehli's-sünne*, 5/159.

⁶⁶ bk. el-Enfâl 8/11. Ayrıca bk. Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Azim, 2011), 4/226, 227.

⁶⁷ Mâtûrîdî, *Tefsiru'l-Mâtûrîdî-Te'vilâtu ehli's-sünne*, 5/161; Râzî, *et-Tefsirü'l-kebir Mefâtihu'l-gayb*, 15/462, 463.

⁶⁸ bk. el-Enfâl 8/7: “Hatırlayın, Allah size “iki topluluktan biri sizindir” diye vaad ediyordu, siz güçsüz olanın sizin olmasını istiyordunuz, Allah ise iradesi ve sözleriyle hakkı hâkim kılmayı ve inkâr edenlerin kökünü kesmeyi murat ediyordu.”

⁶⁹ Vakîdî, *el-Meğâzî*, 2/447; Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed Taberi, *Târihu't-Taberî- Târihu'r-rusul ve'l-mülûk* (Beyrut: Dâru't-türâs, 1387), 2/447; Râzî, *et-Tefsirü'l-kebir Mefâtihu'l-gayb*, 15/459.

kişi bile bundan geri kalmaz” dediği, Mikdat b. Amr’ın “Ey Allah’ın Resulü, Allah sana ne emrettiyse onu yap, biz seninle beraberiz. Biz bugün sana, İsrailoğullarının Musa’ya dediği gibi ‘Sen ve rabbin gidin savaşın, biz burada bekliyoruz’ demeyiz. Biz de sizinle beraberiz...” dediği aktarılmaktadır.⁷⁰

Savaş bitip Medine’ye dönüldüğünde ganimet paylaşımında da birtakım problemler yaşandığı ve aşıptan bazılarının ganimet dağılımında Resulullah’ın kararına itaat etmediği bilinmektedir. Sahabenin bazıları ön saflarda savaşmalarına ve öldürdükleri kişi sayısına mukabil ganimetten kendilerine daha fazla pay verilmesini talep etmiş, bu şekilde Resul’ü üzmüş ve sıkıntıya sokmuşlardır.⁷¹ Bir diğer rivayete göre de Resulullah savaş öncesi ashabını teşvik için kim müşriklere birini öldürür ya da esir alırsa o kişinin mükafatlandırılacağını söylemiş fakat bazı sahabiler savaş sonrasında yapılan ganimet dağılımından memnun olmamıştır.⁷² Sûrenin ilk âyetinin (يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ قُلِ الْأَنْفَالُ لِلَّهِ وَالرَّسُولِ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَصْلِحُوا ذَاتَ بَيْنِكُمْ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ إِن كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ) bu olaylar üzerine nazil olduğu bilinmektedir. Medine’ye dönüldüğünde ganimet tartışmasının dışında âyetlere yansıyan ikinci bir gündem de konumuz olan 17. âyetin bağlamıdır. Savaş bittiğinde Medine’de ashabın bazıları savaş öncesi Resul’ün savaşma talebine itiraz ettiklerini, korkarak, savaşmaktan neredeyse geri durduklarını unutmuşçasına nasıl da kahramanca vuruştıklarını anlatmaya başlamıştır. Bunun üzerine Allah Teâla “ فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى وَلِيُبْلِيَ الْمُؤْمِنِينَ مِنْهُ بَلَاءً حَسَنًا إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ” buyurmuş,⁷³ neticesinde tarih boyu farklı tefsirlerde âyetteki *atma* ve *öldürme* fillerinin Allah’a isnadı meselesi yer bulmuştur.

“ فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى ” ifadesinde Allah’ın öldürmesi ve atmasının neye tekabül ettiği noktasında tefsirlerde Esbâb-ı nüzûl sadedinde pek çok rivayet zikredilmektedir. Bu rivayetlerin ortak yanı içerikte herhangi bir zaman ve herhangi bir yerde bizzat Resulullah’ın *atma* ve *öldürme* eylemlerinin aktarılmasıdır. Bunların tefsirlerde en çok revaç bulanı Cebrâîl’in (as) Resul’e gelerek bir avuç toprak almasını ve bunu müşriklere doğru atmasını emrettiği, yine Resulullah tarafından bir miktar taşın müşriklere doğru atıldığı anlatıldığı rivayettir.⁷⁴ Nüzûl sebebi olarak zikredilen rivayetlerden diğeri Resulullah’ın Hayber günü at üzerindeki İbn Ebi’l-Hakik’i ok atarak öldürmesi,⁷⁵ bir diğeri ise yine Resulullah’ın Uhud günü Ubeyy b. Halef’i mızrağıyla yaralaması ve akabinde Ubeyy’in ölmesi üzerinedir.⁷⁶ Görüleceği üzere üç rivayetin ikisi

⁷⁰ Taberi, *Câmiu’l-beyân fi te’vili’l-Kur’ân*, 13/400; Râzî, *et-Tefsirü’l-kebir Mefâtihu’l-gayb*, 15/457; Kesir, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-azîm*, 4/15; İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-nebeviyye*, 2/188.

⁷¹ bk. Kesir, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-azîm*, 4/8; Suyuti, *ed-Dürü’l-mensûr fi’l-efsîr bi’l-me’sûr.*, 4/3-8.

⁷² Ebû Bekir Abdurrezzâk b. Hemmam, *Tefsîru Abdurrezzak* (Beyrut: Dâru’l-kutubi’l-ilmîyye, 1419), 2/110, 111; Ebu’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân İbnu’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr fi’l-ilmî’l-efsîr* (Beyrut: Dâru’l-kitâbi’l-Arabî, 1422), 2/186.

⁷³ bk. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 2/105; Râzî, *et-Tefsirü’l-kebir Mefâtihu’l-gayb*, 15/466; Muhyissünne Ebû Muhammed el-Beğavî, *Meâlimu’t-tenzîl fi tefsîri’l-Kur’ân-Tefsîru’l-Beğavî* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-türâsi’l-Arabî, 1987), 2/278; Suyuti, *ed-Dürü’l-mensûr fi’l-efsîr bi’l-me’sûr.*, 4/39.

⁷⁴ bk. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 2/105; Hemmam, *Tefsîru Abdurrezzak*, 2/116,117; Taberi, *Tarihü’t-taberi*, 2/449; Râzî, *et-Tefsirü’l-kebir Mefâtihu’l-gayb*, 15/466; Suyuti, *ed-Dürü’l-mensûr fi’l-efsîr bi’l-me’sûr.*, 4/40.

⁷⁵ Rivayetler için bk. Ebu Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer Râzî, *et-Tefsîru’l-kebir-Mefâtihu’l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-türâsi’l-Arabî, 1420), 15/467; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân* (Kahire: Dâru’l-kutubi’l-Mısriyye, 1964), 7/385.

⁷⁶ Rivayetler için bk. Râzî, *et-Tefsirü’l-kebir Mefâtihu’l-gayb*, 15/467; Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 7/385; Suyuti, *ed-Dürü’l-mensûr fi’l-efsîr bi’l-me’sûr.*, 4/41.

sûrenin nüzûl zamanıyla uyumlu olmadığı halde içerikte yalnızca *atma* ve *öldürme* eylemlerinin bulunması sebebiyle âyetle ilişkilendirilmiş böylece âyetteki ifadelerden müşahhas bir *atma* ve *öldürme* eylemi aranmıştır.

Müfessir Taberî, Allah'ın, *öldürme* ve *atma* eylemlerini kendine izafe ederek kulların eylemlerinin yaratıcısının ve asıl sebebinin kendisi olduğunu bildirdiğini ifade etmiştir. Kulun cüzi iradesini kullanarak o eylemi sadece kesp ettiğini esas eylem sahibinin Allah olduğunu söylemiş, kulların fiillerinde Allah'ın dahli bulunmadığı görüşünün fasit olduğunu dile getirerek böylece *halku ef'âli ibâd* tartışmasına kanaat sunmuştur.⁷⁷ Sa'lebî'nin (öl. 427/1035) âyetin tefsiri sadedinde aktardığı görüşlerden birinde *öldürmenin* Allah'a atfedilmesi, ruhların O'nun emrine bağlı olmasıyla ilişkilendirmiştir. Bu görüşe göre kulun yaralama iradesi vardır fakat ruhu bedenden çıkarma iradesi Allah'a aittir.⁷⁸ Neseî (öl. 537/1142) *öldürme* fiilinin Allah'a izafesinin savaş akabinde tefahhurlu bir edayla *şöyle vurdum, şöyle öldürdüm* diye anlatımlarda bulunanlara verilmiş bir cevap olduğunu söylemiştir. Bu kanaatiyle o, âyette var olan retoriksel dile işaret etmesine rağmen *atma* fiilinin Allah'a isnadı söz konusu olduğunda Resul'ün *atma* eylemlerinden müteşekkil rivayetlere başvurmuştur. Resulullah'ın müşriklerin üzerine toprak atması rivayetini esas alarak atanın o olduğunu ama ulaştırılan ve etki ettirenin Allah olduğunu ifade etmiştir. Akabinde Mutezile ve Cebriyye'nin düşüncesinin aksine kulun fiilini Allah'ın yarattığını dile getirerek o meşhur tartışmada kendisinden beklenen fikri deklare etmiştir.⁷⁹ Burada Neseî'nin âyetin ilk yarısındaki retorik fark etmesine rağmen ikinci yarısında aynı retorik varlığını göz ardı edip lafız merkezli bir okumayı tercih etmesi, onun tefsirci kimliği açısından şaşırtıcıdır fakat kelamcı kimliği açısından muhtemeldir. Hatta bilinçli bir tercih olduğu bile düşünülebilir. Neseî ile benzer bir yaklaşımı Beyzâvî (ö. 685/1286) de göstermiştir. O aslında âyetteki *atma* ve *öldürme* fiillerini mecaz olarak değerlendirenler arasındadır. Ayetin tefsirinde *halku ef'âli ibâd* çerçevesindeki tartışmalara girmemiş ve meleklerle yardım hadisesine de değinme ihtiyacı duymamıştır. O da Neseî gibi ayette Allah'ın *öldürme* fiilini kendine izafe etmesini savaş akabinde öldürdükleriyle tefahhur eden kişilere verilmiş bir cevap olarak değerlendirmiş, bu yönüyle ayetteki retorik açığa çıkarmıştır.⁸⁰ Fakat ayetin ikinci kısmındaki *atma* eylemini izah ederken Resul'ün müşriklere doğru attığı taş rivayeti üzerinden, taşı atanın Resul olduğunu fakat müşriklerin kalbine o taş vesilesiyle korku salanın Allah olduğunu söylemiş yani konuyu eylem-irade ilişkisine getirerek başta açığa çıkardığı retorik göz ardı etmiştir.

İbnu'l-Cevzî (öl. 597/1201) savaşta müşrikleri aslında Allah'ın gönderdiği meleklerin öldürdüğünü (sûrenin 9. âyetinde yer alan meleklerle yardım konusu) söyleyen bir görüş aktarmış,⁸¹ *öldürme* fiilinin Allah'a izafesini bununla açıklamıştır. Râzi (öl. 606/1210) ve Kurtubî (öl. 671/1273) de âyeti tefsir ederken *halku ef'âli'l-ibâd* meselesine vurgu yapmayı tercih eden

⁷⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân fi te'vili'l-Kur'ân*, 13/441.

⁷⁸ Ebû İshak Ahmed b. Muhammed Sa'lebi, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsiri'l-Kur'ân-Tefsîru's-Sa'lebî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 2002), 4/339.

⁷⁹ Ebu'l-Berekât Hafızüddin Abdullah Neseî, *Tefsîru'n- Neseî-Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl* (Beyrut: Dâru'l- Kalem, 1998), 1/636,637.

⁸⁰ Ebû Saîd Nasırüddîn Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1418), 3/53, 54.

⁸¹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*, 2/196.

müfessirler arasındadır. Her ikisi de kulun fiilini yaratanın Allah olduğunu söyleyerek bu kelâmî tartışmada taraflarını belli etmişlerdir. Râzî hem konumuz olan 17. âyeti hem de sûrenin 5. âyetini kulların fiillerini Allah'ın yarattığına delil olarak görmektedir. Ona göre 5. âyette “ كَمَا أَخْرَجَكَ رَبُّكَ مِنْ بَيْتِكَ بِالْحَقِّ ” cümlesinin faili Allah olması hasebiyle Resulullah evinden çıkmamış, Allah tarafından çıkarılmıştır. Râzî'ye göre evden çıkma durumu Resul'ün kendi tercih ve isteğiyle gerçekleşmiş fakat Allah Teâla, fiili kendi zâtına izafe etmiştir. Bu izafe Râzî'ye göre kulun fiilini Allah'ın yarattığının göstergesidir. Zira o, 17. âyette de benzer bir yorumda bulunmuş, “ فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ ” ifadesini fiilin Allah tarafından meydana geldiğine delil olarak yorumlamıştır.⁸² Kurtubî (öl. 671/1273) de Râzî ile aynı kanaattedir. Dolayısıyla o da bu âyetin kulların fiillerinin kendilerine ait olduğunu düşünen âlimlere cevap içerdiği iddiasındadır.⁸³

Diğer yandan âlimlerden bazılarının âyeti mecaz kabilinden değerlendirdiği görülmektedir. Ebû Ubeyde (öl. 209/824) *atma* eyleminin Allah'a isnadının mecaz olduğunu söylemiş, *رمى الله لك / Allah senin için atsin* ifadesinin Arapların günlük dilinde *Allah yardımcın olsun* anlamında kullanıldığını hatırlatmıştır.⁸⁴ Kurtubî'den nakille dil alimi Müberred (öl. 286/900) de bu ifadenin *Allah'ın gücü sayesinde atmak* manasına geldiğini söylemiştir.⁸⁵ Zeccâc (öl. 311/923) da benzer bir yorumda bulunmuş, Allah'ın *öldürme* fiilini kendine izafe etmesinin sebebini, müminlere savaş esnasında yardımda bulunmasıyla izah etmiş, bu durumun da bir mucize olduğunu ifade etmiştir.⁸⁶ Açık ki Zeccâc'ın zihninde 9. âyette yer alan meleklerle yardım hadisesi yer almaktadır. Zeccâc, âyetteki *atma* eyleminin Allah'a izafe edilmesinin de mecaz olduğunu ifade etmiş, Resul attığında isabet ettirenin Allah olması hasebiyle böyle bir dil kullanıldığını aktarmıştır.⁸⁷

İbn Ebî Hâtim (öl. 327/938) tefsirinde Nuaym b. Hammâd ve Muhammed b. Abdi'l-a'lâ kanalıyla aktardığı bir nakilde *Allah'ın atmasından* kastın gözle görülen bir şeyi atmak anlamında olmadığını nakletmiştir. Yine bir diğer rivâyette de Allah'ın *atma* konusundaki yardımı ve düşmanın kalbine saldırdığı korku olmasaydı Müslümanların galip gelemeyeceği ifade edilmiştir.⁸⁸ Her iki rivâyet de söz konusu ifadenin mecaz olarak anlaşıldığını göstermektedir. Burada Allah'ın, düşmanın kalbine saldırdığı korku olmasa Müslümanların galip gelemeyeceği ifadesi dikkate değerdir. Bu ifade Allah'ın iradeli-iradesiz tüm varlıklara koyduğu denge anlamında sünnetullah ile beraber düşünülebilir. Nitekim dünya hayatı sayısız beşerî irâdenin birbiriyle aynı havzada kendi bireysel fiillerini gerçekleştirme alanıdır. Bir kişinin bireysel iradesine bir başkasının/bir başka şeyin başka bir konudaki iradesi engel ya da destek olabilmektedir. Bedir günü yağmurun yağması kulların savaşmama yönündeki iradesini, savaşabilme ve galip gelebilme ihtimaline dönüştürmüş, akabinde muhataplar bu yönde irade geliştirmiştir. Konuşlandıkları arazi yağmur sebebiyle sertleşmiş, savaşmaya imkân tanır hale gelmiş, yağmur suyu su ihtiyaçlarını gidermiştir. Bu, kulun eylemine

⁸² Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr-Mefâtîhu'l-gayb*, 15/457.

⁸³ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 7/384.

⁸⁴ Ebû Ubeyde et-Teymi el-Basri Ma'mer b. Müsenna Ebû Ubeyde, *Mecâzü'l-Kur'ân* (Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1381), 1/244.

⁸⁵ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 7/386.

⁸⁶ Ebû İshak İbrâhim Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân ve i'râbuhu* (Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1988), 2/406.

⁸⁷ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân ve i'râbuhu*, 2/407.

⁸⁸ Ebû Muhammed Abdurrahman Ebî Hâtim, *Tefsîru İbn Ebî Hâtim* (Suûd: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419), 5/1674.

Allah'ın lütfunun dahil olmasıdır. Nitekim ilâhî lütuf da sünnetullah kapsamındadır ve lütuf aslında yaradanın ulûhiyyet vasfının bir sonucudur⁸⁹ Sünnetullah gereği yağın yağmuru tesadüf olarak görmeyen İslam ahlakı, yağmurun vesile olduğu galibiyeti de kula değil, Allah'a izafe etmektedir. Aslolan bu durum Bedir akabinde kahramanlık hikayeleri anlatan ashabin göz ardı ettiği bir nokta olunca Allah merkezli dil devreye girmiş ve Allah, kahramanlığa konu olan bütün fiilleri üstüne alarak konuyu kapatmıştır.

İlgili âyetin tefsirlerdeki yansımaları görüldüğünde öncelikle konunun lafız merkezli bir okumaya tâbi tutulduğu ve âyetin ihbâr formuyla değerlendirildiği söylenmelidir. Müfessirler *atma* ve *öldürme* eylemlerinin somut karşılıklarını bulma gayretine girmiş, bundan dolayı kimi zaman âyetin nüzûl dönemiyle alakalı olmayan *atma* ve *öldürme* içerikli anlatılar âyetle ilişkilendirilmiştir. Halbuki ihbâr görünümlü yapıların kimi zaman manen inşâ cümlesi olabileceği, Arap dilinin ve Kur'ân üslubunun buna imkân tanıdığı düşünüldüğünde konu daha makul bir zeminde değerlendirilebilecektir. Bu anlamda Ebû Ubeyde'nin söz konusu kullanımın Arapların günlük dilindeki manasına işaret etmesi, müfessirlerden Neseî, Zeccâc ve İbn Ebî Hâtim'in yaklaşımları bu çalışmanın durduğu yer açısından oldukça kıymetlidir. Fakat yine de âyetteki ifadeyi mecaz olarak gören müfessirlerin, akabinde, atanın kul fakat isabet ettirenin Allah olduğuna ya da yaralayanın kul, ruh alıp öldürenin Allah olduğuna, kulun atarken Allah'ın verdiği güç ile attığına dair yorumları açıkça bunu zikretmeseler de konuya *halku ef'âli'l-ibâd* merkezli bakıp alternatif cevaplar aradıklarını göstermektedir. Kulların fiillerini Allah yaratmıştır ya da yaratmamıştır demek yerine, -Allah'a biraz daha fazla vererek- Allah ve kul arasında fiili pay etmek kesin bir çözüm olmasa gerektir.

Çalışmanın konusu olan 17. âyetin doğru anlaşılabilmesi için sûrenin ilk âyetiyle beraber değerlendirilmesi gerekir. Nitekim her iki âyette de ashaba verilmiş bir uyarı yer almış, Allah Teâlâ bu uyarıyı Allah merkezli üslupla yani kudret diliyle gerçekleştirmiştir. Bu yönüyle iki âyet de aynı Kur'ânî üsluba sahiptir. 17. âyetin bağlamındaki problem bir grup Müslümanın galibiyet mutluluğunu Allah'ın inâyetini unutarak hatta belki tefahhurlu bir edayla yaşamasıdır.⁹⁰ Onları gayr-i ihtiyârî bu yaklaşıma sevk eden etken, İslam öncesi dönemin savaş hukukudur. İslam öncesi dönemde savaştaki bireysel yiğitlik, ganimetten bireysel ve yüklü miktarda pay almakla ödüllendirilmekte, ön saflarda savaşanların hem itibar hem ganimet cinsinden avantajlı oldukları ve bu durumdan övünç duydukları bilinmektedir. 17. âyetle, muhatapların zihni, bireyin eyleminin neticesinin böbürlenme ve büyüklenmeyle sonuçlandığı İslam öncesi sistemden İslâmî sisteme doğru evrilmektedir. Zihin, beşerin iradesi dışında büyük ölçekte iş ve oluşta Allah'ın iradesinin olduğu düşüncesine taşınmaktadır. İşte sûrenin ilk âyetinde ganimetlerin Allah ve Resulüne ait olduğunun söylenmesi de aynı üslubun neticesidir. Aktarılan rivayetlerden birine göre Sa'd b. Ebî Vakkas (öl.55/675), yiğitçe savaşmasını ve müşriklerden Saîd b. el-Âs'ı öldürmesini öne sürerek Resulullah'tan savaşta eline geçen bir kılıcın ganimet olarak kendisine verilmesini istemiş, Resulullah da bunu reddetmiştir. Bunun üzerine surenin ganimetlerle alakalı ilk âyetinin nazil

⁸⁹ Zeynep Hümeýra Koç, "Zemahşerî'nin Düşüncesinde Allah-İnsan İlişkisinin Ahlakî Boyutu", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2024), 491.

⁹⁰ bk. ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzil*, 2/206; Ebû Muhammed İbn Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsiri'l-kitâbi'l-aziz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422), 2/511; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 7/384.

olduğu aktarılmaktadır.⁹¹ Sa'd b. Ebî, Vakkas ile benzer taleplerde bulunan başkalarının da olması muhtemeldir. Bir diğer rivayete göre de ashap savaş esnasında farklı vazifelerden sorumlu tutulmuş, birebir ön safta savaşanlar, arka planda başka vazifeleri olanlardan daha fazla ganimet talep etmiş, söz konusu âyet bu iki grubun tartışması üzerine nazil olmuştur.⁹² Âyetteki “فَاتَّقُوا اللَّهَ” وَأَصْلِحُوا ذَاتَ بَيْنِكُمْ ” ifadesi bu rivayette aktarılan olayın sebebe daha muhtemel olduğunu göstermektedir.

Kulun eylemlerini kolaylaştırmanın, onun eylemlerinin isabetli olmasını sağlayanın Allah olduğunun unutulduğu bir ortamda “Öldürdüğünüzde siz öldürmediniz, Allah öldürdü” diyen Kur’ân dili burada da “Ganimet Allah’a ve Resulüne aittir” demiştir. Bu olayların üzerine Allah’ın, beşere ait bu iki fiili üstüne alması, çalışmanın başında yer verdiğimiz Kur’ân’a has üslubun bir neticesidir. Söz konusu ifadenin mecaz olduğunu ifade eden müfessirlerin kanaatleri de bunun dilsel bir üslup olduğunu destekler niteliktedir. Bu üslupta Allah merkezdedir; sözün, eylemin, iş ve oluşun merkezinde Allah vardır. Bedir akabinde galibiyeti üzerine alan Allah ile başka sûrelerde hidâyeti, delâleti, şifâyı, rızkı, mülkü ve daha nicesini üzerine alan Allah aynı Allah’tır.

Hem bu çalışmanın konusu olan, sûrenin 17. âyeti hem de 1. âyeti içlerinde *azar* barındıran uyarı âyetleridir ve ortamda unutilan, göz ardı edilen Allah, bu uyarılarla kendini hatırlatmaktadır. Bu nokta Allah merkezli dili açığa çıkaran en önemli unsurdur. Nitekim Kur’ân dilinin bu üslubu en çok Allah’ın unutulduğu ya da göz ardı edildiği bağlamlarda kendini göstermektedir. Bu çalışmanın durduğu yerden burada Allah’ın savaş meydanına inip öldürmesi ve atması söz konusu olmadığı gibi, sahâbenin ya da Resulün müşahhas olaylardaki atma ve öldürme eylemlerine de cevap verilmemiştir. Âyetteki atma ve öldürme eylemlerinden kasıt, savaş esnasındaki her türlü öldürme ve atma (ok atma, taş atma, mızrak atma vs.) olmalıdır. Allah’ın kula ait bu fiilleri üzerine alması ise retoriksel bir meseledir.⁹³

Sonuç

Mâtürîdî’nin yaklaşımı dikkate alındığında *tefsir* ilk anlamın tespiti çabasıdır. Bu tespit gerçekleştirilirken söz konusu âyetin doğal zeminini görmek, sağlıklı rivayetleri dikkate alarak bir nüzûl hikayesi oluşturmak bu ilmin en temel parametresidir. Geçtiğimiz asırda revaç bulan modernite ve tarihsellik tartışmalarının ardında bıraktığı tedirgin zemin, *nüzûl ortamını dikkate almak* ifadesinin çoğu zaman tarihselcilikle karıştırılmasına sebebiyet vermiştir. Halbuki, nüzûl ortamını görmek, rivayetler ve Kur’ân üslubu eşliğinde bir nüzûl hikayesi oluşturmak, âyetleri 7. asra hapsetmek anlamına gelmemektedir. Bu çalışmada sözü edilen noktalarla bir nüzûl hikayesi oluşturulmuş, Enfâl sûresinin 17. âyeti kendi doğal zemininde okunmuştur. Bu yönüyle çalışmanın amacı kelâmî tartışmalara argüman olarak kullanılan âyete alternatif bir okuma sunmaktır.

⁹¹ Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* (Kahire: Dârü’l-hadîs, 1995), 2/259 (1556); Suyuti, *ed-Dürrü’l-mensûr fi’t-tefsîr bi’l-me’sûr.*, 4/3.

⁹² Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 2/99; Ebî Hâtim, *Tefsîru İbn Ebî Hâtim*, 5/1654; Suyuti, *ed-Dürrü’l-mensûr fi’t-tefsîr bi’l-me’sûr.*, 4/5; el-Beğavî, *Meâlimu’t-tenzîl fi tefsîri’l-Kur’ân-Tefsîru’l-Beğavî*, 2/267.

⁹³ Allah merkezli dilden kaynaklı retoriğin detayları için bk. Özsoy, *Sünnetullah*, 139-151. Söz konusu ayete aynı muvaceheden yaklaşan bir çalışma için bk. Uzun, *Kur’ân Dilinin Özellikleri*, 96, 97.

Sûrenin “Öldürdüğünüzde siz öldürmediniz, Allah öldürdü. Attığında da sen atmadın Allah attı” meâlindeki 17. âyeti bugüne kadar tefsirden çok kelâmın kullandığı bir âyet olmuş, tefsirlerde de çoğunlukla yine kelâmî tartışmaların yönlendirdiği şekilde yer bulmuştur. Tabii burada kelimacı kimlikleriyle de bilinen müfessirlerin olduğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla bu, beklenen bir etkidir. Fakat konuya uzun uzadıya değinmeyen müfessirler dahi kulların fiillerini Allah’ın yaratıp yaratmadığı noktasında fikir beyan etme ihtiyacı duymuştur. Müfessirlerin zihinlerinin Kur’ân değil, kelim merkezli hareket etmesi âyetin nüzûl bağlamından uzaklaşılmasına sebep olmuş, öyle ki kimi zaman âyet, dönemle irtibatı olmayan rivayetlere mâruz bırakılmıştır. Tefsirler incelendiğinde müfessirlerin büyük çoğunluğunun âyetteki *öldürme* ve *atma* fiillerini somutlaştırma gayretine girdikleri, Resulullah’a ait müstakil *öldürme* ve *atma* eylemlerine yer veren rivayetleri tefsir sadedinde kullandıkları görülmüştür.

Çalışmada tespit edilen bir diğer nokta da Neseî ve Beyzâvî’nin âyetteki iki cümleyi, iki ayrı bağlamda değerlendirmiş olmasıdır. Her iki müfessir de *öldürme* fiilinin Allah’a isnâdını değerlendirirken bunun somut bir eylem olmadığını, Bedir galibiyetinin akabinde nasıl savaştıklarını, nasıl öldürdüklerini övünerek anlatan ashaba verilmiş bir cevap olduğunu dile getirmiştir. Buna rağmen âyetin ikinci yarısındaki *atma* eylemini Resulullah’ın müşriklere taş ya da kum attığının anlatıldığı rivayetlerle izah etmiş, âyetin ilk yarısında fark ettikleri ve aktardıkları retorik dilini burada görmemiş ya da tercih etmemişlerdir.

İhtimaldir ki Neseî bu yöntemle, aslen bir uyarı olan bu ifadelerden Resul’ü uzak tutmak için başvurmuştur. Benzer bir tutumu Mâturîdî de sahabe için sergilemiştir. Bedir savaşında kendilerini önceden planlanmamış bir muhaberenin içinde bulan kişilerin itirazlarını yorumlarken bunların sahabe değil münafıklar olabileceği ihtimalini de değerlendirmiştir. Böylece o da Neseî’nin uyarı lafızlarından Resul’ü berî tutması gibi ashâbı berî tutmuştur.

Nüzûl bağlamıyla birlikte âyetler değerlendirilirken Bedir’in İslam’ın ilk savaşı olduğu, bi’setin on dördüncü senesinde meydana geldiği ve vahyin muhataplarını inşâ etmeye dokuz sene daha devam edeceği unutulmamalıdır. Allah’ın ve Resulü’nün *İslâmî savaş* vizyonunu ashâp, Müslüman olduktan sonra tecrübe ettikleri bu ilk savaşla öğrenmiştir. O âna kadar ise hem savaş hem de ganimetle alakalı durumlarda Cahiliyye’den kalma beklentilerle hareket edildiği anlaşılmaktadır. Ashabı ya da Resulullah’ı bu uyarının muhatabı kılmak onların kıymetini düşüren bir durum olmadığı gibi İslam’ın istediği nihâî noktaya nasıl tedricen ulaştıklarını sonraki muhataplara göstermesi açısından oldukça kıymetlidir.

Çalışmada “Öldürdüğünüzde siz öldürmediniz, Allah öldürdü. Attığında da sen atmadın Allah attı” cümlesinin bilgi vermeyi amaçlayan bir haber cümlesi olmadığı tespit edilmiştir. Söz konusu cümlenin aslında muhataplarını azarladığı düşünüldüğünde cümle, yapı itibarıyla ihbâr fakat mana itibarıyla inşâ kategorisine girmiş olacaktır. Yani âyet lafzen “Öldürdüğünüzde siz öldürmediniz, Allah öldürdü. Attığında da sen atmadın Allah attı” formuyla ihbâr görünümündedir. Fakat aslında âyetin zımnen *Ey muhataplar, övünüp durduğunuz, böbürlenerek anlattığınız o savaş hikayelerini anlatmayı da yaşamayı da size nasip eden Allah’tır. Aniden savaş kararı alınırken korkuyla telaşa kapıldığınız, galibiyet konusunda ümitsizliğe düştüğünüz, savaşmak yerine kervandaki küçük menfaatinizi tercih edip Resulü üzdüğünüz günü çok çabuk unuttunuz. O günü hatırlayınız ve galibiyetin salt bir beşerî kesb değil, ilâhî lütuf*

olduğunu göz ardı etmeyiniz dediği düşünülebilir. Bu haliyle de âyet, mana itibariyle inşâ kategorisine girmektedir.

Beşerin fiilinde Allah'ın lütfunun olması, fiili Allah'ın yaratması tartışmasından çok daha büyük bir ölçekte, bizce, sünnetullahla alakalı bir durumdur. Bu, Allah'ın, kulun eylem iradesini sosyal kader ağında rast getirmesi olarak görülebilir. Bedir'de Allah, Müslümanların kendileri dışındaki, dış dünyadaki iradeleri çekip çevirmiş, tam anlamıyla işlerini rast getirmiştir. Bu durum İslam ahlakında tabii ki unutulmaması gereken bir lütuftur. İşte bu zeminde retoriksel olarak Allah merkezli dil, galibiyeti de öldürmeyi de atmayı da bizzat Allah'a izâfe etmektedir.

Kur'ân'ın Allah merkezli dili, Allah'ın iradesinin unutulduğu her an kendini en üst perdeden vurucu ifadelerle hatırlatmakta, eylemlerin, iş ve oluşun ardındaki büyük iradenin unutulmaması gerektiğini vurgulamaktadır. Bedir, İslam'ın ilk savaşıdır ve Müslümanlar savaşın ve sonrasının İslâmî olarak işlerliğini ilk defa tecrübe etmişlerdir. Dolayısıyla Enfâl suresinin söz konusu âyetinin bağlamı, inşâsı devam eden İslâmî sürecin içinde yaşanan bir tecrübedir. İslam ahlakında kulun günlük hayatındaki her türlü kazancı nasıl Allah'ın ihsanı ve lütfu olarak görülüyorsa, muharebedeki galibiyet de kulun değil Allah'ındır. Bu şekilde âyet mümin zihni, *biz yaptık, biz savaştık ve kazandık* cümlesinden, *Rabbimiz nasip etti, galibiyet Rabbimizin lütfundandır* cümlesini kuracak zihniyete taşımaktadır. Bu, tıpkı tapusu şahıslara ait binaların üstüne “*mülk Allah'ındır*” yazısını yazma ahlakı gibidir. Burada retoriksel bir mesele söz konusudur.

Kaynakça

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*. Beyrut: Dâru'l-marife, 2010.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed Şeybânî. *el-Müsned*. Kahire: Dârü'l-hadîs, 1995.
- Aksoy, Soner. *Kur'an'daki Haberler Neyin Habercisidir -İnşâ Bir Okuma-*. İstanbul: Kitâbî, 2023.
- Ali, Cevad. *el-Mufasssal fî tarihi'l-Arab kable'l-İslâm*. Beyrut: Dâru's-saki, 2001.
- Altaytaş, Muhammet. “İlahi Takdir ve Yardımın Sünneti Açısından Kur'ân-ı Kerim'de Bedir Gazvesi”. *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi* V/9 (2022), 83-104.
- Azimli, Mehmet. “Hz. Peygamber Dönemi Savaşlarında Meleklerin Yardımı Meselesi”. *İslâmî Araştırmalar Dergisi* XXI/3 (2010), 172-183.
- Balcı, İsrail. “Bedir Savaşıyla İlgili Mucizevî Rivayetlerin Kur'ân, Hadis ve Tarih Verilerine Göre Kritiği”. *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi* VII/13 (2009), 85-124.
- Balcı, İsrail. “Hz. Peygamber'in Savaşlarında İlahi Yardım”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2010), 81-135.
- Beğavî, Muhyissünne Ebû Muhammed el-. *Meâlimu't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'ân-Tefsîru'l-Beğavî*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1987.
- Beyzâvî, Ebû Saîd Nasirüddîn. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1418.
- Câbiri, Muhammed Abid. *Kur'ân'a Giriş*. İstanbul: Mana Yayınları, 2010.
- Cürçani, Ebû'l-Hasen Alî b Muhammed b Alî Seyyid Şerîf Hanefî. *et-Ta'rifat*. Kahire: Dâru'l-fâdile, t.y.
- Düzenli, Yaşar. *Üslub ve Semantik Açısından Kur'ân ve Şefaât*. İstanbul: Pınar, 2. Basım, 2008.
- Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman. *Tefsîru İbn Ebî Hâtîm*. 13 Cilt. Suûd: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419.
- Ebû Ubeyde, Ebû Ubeyde et-Teymi el-Basri Ma'mer b. Müsenna. *Mecâzü'l-Kur'ân*. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1381.

- Endelüsî, Ebû Muhammed İbn Atıyye el-. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsiri'l-kitâbi'l-aziz*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422.
- Ergin, Mustafa. "Kur'ân-ı Kerîm'de Haber Cümleleri ve J.L. Austin'in Söz Edimleri Kuramı". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XI/1 (2024), 443-462.
- Fidan, Ayşenur. "Kur'ân'da Geleceğe Dair Gaybî Haberler: el-İsra 17/79, er-Rûm 30/1-5 ve el-Fetih 48/27. Ayetleri". *Bilimname: Düşünce Platformu* 38 (Şubat 2019), 835-862.
- Fidan, Ayşenur. *Kur'ânî Dilin Nebevî Dili İnşâsı -Kudsî Hadisler Bağlamında-*. İstanbul: Kitâbî, 2022.
- Gelgeç, Sevim. *Kur'ân'ın Dil ve Üslup Yapısı Ekseninde Sâd Sûresi Tefsiri-Bütüncül Bir Deneme-*. 1 Cilt. Ankara: Fecr, 2023.
- Gezer, Süleyman. "İnşâ-Haber Bağlamında Kur'ân Dilinin Yapısı". *Hitit Üniversitesi (Gazi Üniversitesi) Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* VI/11 (Ocak 2007), 135-153.
- Görgün, Tahsin. "İnşa-haber (Performative-Constative) ve Kur'an'ın Anlaşılması -Söz-Eylem Teorisinin Tarihi Üzerine-", 443-460.
- Güler, İlhami. *Allah'ın Ahlakiliği Sorunu: Ehl-i Sünnetin Allah Tasavvuruna Ahlaki Açından Eleştirel Bir Yaklaşım*. Ankara: Ankara Okulu, 7. Basım, 2014.
- Gürbüzcan, Fatih. *Konulu Tefsir Çalışması: Enfâl Sûresi Örneği*. Adıyaman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2021.
- Halefullah, Muhammed Ahmed, çev. Şaban Karataş. *Kur'ân'da Anlatım Sanatı: el-Fennu'l-kasasi*. Ankara: Ankara Okulu, 2012.
- Hatiboğlu, Mehmed Said. *Hız Peygamber ve Kur'ân Dışı Vahiy: Gaybi Hadisler Meselesi*. Ankara: OTTO, 3. Basım, 2012.
- Hemmam, Ebû Bekir Abdurrezzâk b. *Tefsîru Abdurrezzak*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, 1419.
- Hocaoğlu, Mustafa. "Hz. Peygamber'e Meleklerin Yardımı Hususunda Öne Sürülen Bazı İddiaların Değerlendirilmesi". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2012), 55-98.
- Hökelekli, Kadriye. *Arap Dilinde Söylem: Düzeyleri ve Bağlıları*. Ankara: İlâhiyât, 2023.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemaledin Abdülmelik. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. 2 Cilt. Şirketu't-tibâati'l-fenniyyeti'l-müttehde, ts.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân. *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1422.
- İzutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Allah ve İnsan*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.
- Kaya, Emine. *Enfâl, Âl-i imrân ve Tevbe Sûrelerinde Bedir, Uhud ve Tebük Gazvelerinin Tasviri*. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Kesir, Ebu'l-Fida İmadüddin İsmâi. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. 8 Cilt. Riyâd: Dâru't-taybe, ts.
- Kirmânî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed. *Sahihi Ebî Abdullah el-Buhârî bi-Şerhi'l-Kirmânî-el-Kevâkibü'd-derârî fî şerhi Sahihi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru'ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1981.
- Koç, Zeynep Hümeysra. "Zemahşerî'nin Düşüncesinde Allah-İnsan İlişkisinin Ahlakî Boyutu". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXVIII/1 (2024), 485-506.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-kutubi'l-Mısriyye, 1964.
- Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, 1973.
- Matlub, Ahmed. *Mu'cemü'l-mustalahâti'l-belâga ve tetavvüruha*. Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1996.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Mahmûd Mâtürîdî Semerkandî. *Tefsîru'l-Mâtürîdî-Te'vilâtu ehli's-sünne*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, 2005.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât Hafızüddin Abdullah. *Tefsîru'n-Nesefî-Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1998.

- Özdemir, Faruk. *Kur'an'ın Teosentrik ve Antroposentrik Yorumu*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2021.
- Özsoy, Ömer. *Sünnetullah : Bir Kur'an İfadesinin Kavramlaşması*. Ankara: Fecr Yayınevi, 1994.
- Öztürk, Mustafa. "Âdetü'l-Kur'an: Kur'an'ın İfade ve Üslup Örfü". *Trabzon İlahiyat Dergisi* V/2 (2018), 315-341.
- Öztürk, Numan. *İnsan Fiillerinin Allah'a İsnâdı*. Bayburt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Râzî, Ebu Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b Ömer. *et-Tefsîru'l-kebir-Mefâtihu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1420.
- Râzî, Fahrüddîn. *et-Tefsîrü'l-kebir Mefâtihu'l-gayb*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1934.
- Sa'lebi, Ebû İshak Ahmed b. Muhammed. *el-Keşf ve'l-beyân an tefsiri'l-Kur'an-Tefsîru's-Sa'lebi*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 2002.
- Sekkaki, Ebû Ya'kub Siraceddin Yusuf b Ebû Bekr b Muhammed. *Miftahü'l-ulum*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- Sinyân, Râşid b. Hammûd es-. *Âdâtü'l-Kur'âni'l-üslûbiyye*. Câmiatu el-İmam Muhammed b. Suûd, Suud., 1432.
- Spinoza, Baruch. *Tractatus Theologico-Politicus ya da Tanrıbilimsel Politik İnceleme*. çev. Betül Ertuğrul. Bursa: Biblos, 2008.
- Suyuti, Ebü'l-Fazl Celaledin Abdurrahman b Ebî Bekr. *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1983.
- Süleyman, Ebü'l-Hasan Mukatil b. Süleyman. *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâs, 1983.
- Şatıbi, Ebû İshak İbrâhim b Musa b Muhammed el-Gırnati. *el-İ'tisam*. Kahire: Dâru'l-hadîs, 2011.
- Şatıbi, Ebû İshak İbrâhim b Musa b Muhammed el-Gırnati. *el-Muvafakat fi usuli's-şeria*. Beyrut: Dâru'l-marife, ts.
- Taberi, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed. *Târihu't-Taberî- Târihu'r-rusûl ve'l-mülûk*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru't-türâs, 1387.
- Taberi, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b Cerir b Yezid. *Câmiu'l-beyân fi te'vili'l-Kur'an*. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Uzun, Nihat. *Kur'an Dilinin Özellikleri*. İstanbul: KURAMER, 2021.
- Vakîdi, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer. *el-Meğâzî*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-a'lemî, 1989.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Azim, 2011.
- Zeccâc, Ebû İshak İbrâhim. *Meâni'l-Kur'an ve i'râbuhu*. 5 Cilt. Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1988.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah ez-. *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzil*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1407.
- Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Abdullah ez-. *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'an*. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 1972.